

УДК 347.44

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.22>

ДОГОВІР ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ТА СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

Сердечна І.Л.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри цивільного права та процесу

Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

Сердечна І.Л. Договір як джерело правового регулювання цивільних та сімейних відносин.

В науковій статті обґрунтовано, що людина щоденно виступає активним учасником цивільних та сімейних відносин. Сфера сімейного життя є невід'ємною складовою нашого буття. У свою чергу цивільні правовідносини розширюють можливості їх учасників шляхом задоволення особистих немайнових та майнових потреб та інтересів. Поряд із іншими регуляторами суспільних відносин роль договору у впливі на досліджувані правовідносини є визначальною.

Формування та становлення договору як самостійного джерела права має тривалу історію. Його роль поряд із такими поширеними джерелами права як, нормативно-правовий акт, звичай та інші є важливою. Загалом щодо дослідження договору як джерела права є достатньо наукових праць в сфері цивільного та сімейного права, однак при цьому не достатньо уваги приділено питанню договору як джерела правового регулювання сімейних та цивільних відносин, це і визначило напрям нашого дослідження.

Договір виступає основним регулятором цивільних правовідносин, також відзначимо його важливий вплив на регулювання сімейних відносини.

Автором досліджено підходи науковців в теорії держави та права до визначення поняття «джерело права», «форма права», «правове регулювання». Встановлено, що договір є і джерелом права і джерелом правового регулювання, оскільки ці поняття не є тотожні.

Розкрито види правового регулювання, і визначено, що договір є джерелом індивідуального регулювання цивільних та сімейних відносин.

В результаті дослідження сформульовано поняття договору як джерела правового регулювання цивільних та сімейних відносин як зовнішню форму вираження правил поведінки, встановлених учасниками відносин для регулювання цивільних та сімейних відносин, що виникають, змінюються та припиняються з ув'язку з укладенням такого договору. Також визначено основні ознаки, які його характеризують.

Ключові слова: договір, джерела права, правове регулювання, нормативне регулювання, індивідуальне регулювання, правовідносини.

Serdechna I.L. Contract as a source of legal regulation of civil and family relations.

In the scientific article, the author justifies that a person is an active participant in civil and family relations every day. The sphere of family life is an integral part of our existence. Civil legal relations expand the opportunities of their participants by satisfying personal non-property and property needs and interests. Along with other regulators of social relations, the role of the contract in influencing the studied legal relations is decisive.

The formation of the contract as an independent source of law has a long history. Its role, along with such widespread sources of law as normative legal act, custom and others, is important. In general, scientific works in the field of civil and family law are enough to study the contract as a source of law, but not enough attention is paid to the issue of the contract as a source of legal regulation of family and civil relations.

The contract is the main regulator of civil legal relations, we also note its important influence on the regulation of family relations.

The author investigated the approaches of scientists in the theory of the state and law to the definition of the concept of "source of law", "form of law", "legal regulation". It has been established that the contract is both a source of law and a source of legal regulation. These concepts are not identical.

The types of legal regulation are disclosed and it is determined that the contract is the source of individual regulation of civil and family relations.

In the conclusions, the author defines the concept of a contract as a source of legal regulation of civil and family relations as an external form of expression of the rules of conduct established by the participants of relations to regulate civil and family relations that arise, change and terminate in connection with the conclusion of such a contract. The main features are also defined.

Key words: contract, a source of law, regulation, individual regulation.

Постановка проблеми. Людина щоденно виступає активним учасником цивільних та сімейних відносин. Сфера сімейного життя є невід'ємною складовою нашого буття. У свою чергу цивільні правовідносини розширюють можливості їх учасників шляхом задоволення особистих немайнових та майнових потреб та інтересів. Поряд із іншими регуляторами суспільних відносин саме роль договору у впливі на досліджувані правовідносини є визначальною.

Становлення договору як самостійного джерела права має тривалу історію. Його роль поряд із такими поширеними джерелами права як, нормативно-правовий акт, звичай є важливою. Загалом щодо дослідження договору як джерела права є достатньо наукових праць в сфері цивільного та сімейного права, однак при цьому не достатньо уваги приділено питанню договору як джерелу правового регулювання сімейних та цивільних відносин, це і визначило напрям нашого дослідження.

Погодимось з думкою А. С. Довгерта, що договір виступає основним регулятором цивільних правовідносин [30, с. 12-13], також відзначимо його важливий вплив на регулювання сімейних відносини.

Поняття правового регулювання досліджено в теорії держави та права, такими науковцями: С.С. Алексеев, В.В. Лазарев, П.М. Рабинович, О.Ф. Скакун, В.Н. Хропанюк та інші. Питання договору як регулятора цивільних та сімейних відносин було предметом дослідження таких вчених як: Т.В. Боднар, В. І. Борисова, В.А. Ватрас, О.В. Дзера, А.О. Дутко, І.В. Жилінкова, О.М. Калітенко, Л.В. Красицька, Н.С. Кузнецова, М.В. Логвінова, Р.А. Майданик, О.В. Розгон, З.В. Ромовська, О.І. Сафончик, О.А. Явор та інших.

Мета статті полягає у дослідженні поняття та основних ознак договору як джерела правового регулювання цивільних та сімейних відносин.

Виклад основного матеріалу. Загалом розкриттю питання джерел права потрібно завдячувати ще римським юристам епохи класичного права [26, с. 53]. В теорії держави та права поряд із дослідженням поняття джерела права висловлені дискусії науковців щодо тотожності понять «джерела права» та «форма права» [17, с. 141; 12, с. 37 та ін.], інші обґрунтовують, що ці поняття мають різний зміст [33, с. 816], однак ми не будемо зупинятися на дослідженні цього питання і погодимось з розумінням категорії «джерело права» як способу зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість [31, с. 171].

На думку С.М. Бервено джерелами договірної права України є нормативно-правовий акт, міжнародний договір, колізійні норми та звичаї, договір, судова практика, статuti юридичних осіб [1, с. 55, 74, 77, 84, 86].

Сьогодні договір як джерело цивільних відносин відіграє таку ж роль як і традиційні джерела права (закон, підзаконні нормативно-правові акти) [9, с. 361].

Договір – це угода двох чи більше осіб, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [34, с.84].

Договір виступає джерелом правового регулювання цивільних та сімейних відносин, на це вказують положення Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та Сімейного кодексу України (далі – СК України).

Відповідно до ст. 6 ЦК України сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства. Крім того, передбачено, що сторони мають змогу укласти один із передбачених актами цивільного законодавства договорів, але врегулювати в ньому свої відносини, які взагалі не врегульовані цими актами, або якщо врегульовані, то відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати їх на власний розсуд. Єдиним застереженням до цього є неможливість відступити від імперативних положень актів цивільного законодавства, а саме: 1) якщо в цих актах прямо вказано про це; 2) якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами [29; 20, с. 95].

В СК України (ст.ст. 7, 9) визначено загальні засади регулювання сімейних відносин та особливості регулювання сімейних відносин між сторонами за договором. В сімейному законодавстві визначено, що подружжя, батьки дитини, батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі можуть врегулювати свої відносини за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам СК України, інших законів та моральним засадам суспільства. Також особи, які проживають однією сім'єю, родичі за походженням, відносини яких не врегульовані СК України, можуть врегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі [22].

Відповідно до ст. 8 СК України для регулювання сімейних відносин можуть бути застосовані положення цивільного законодавства в субсидіарному порядку [СК України].

Цивільно-правові та сімейно-правові договори належать до договорів приватного права, адже вони є типовими для відносин, які у цілому базуються на засадах рівності сторін, їх вільному волевиявленні та майновій самостійності [10, с. 136-137].

Цивільно-правовий договір – це угода двох і більше учасників цивільних відносин, спрямована на встановлення, зміну, припинення, призупинення, поновлення тощо прав та обов'язків [28, с. 81].

На думку О.Н. Кривов'яз цивільно-правовий договір виступатиме джерелом цивільного права тоді, коли він на законних підставах регулює відносини інакше, ніж передбачено в актах цивільного законодавства [14, с. 71], однак ми не погоджуємось з цією думкою оскільки вважаємо, що договір стає джерелом права для сторін з моменту його укладення, оскільки створює для них права та обов'язки.

Основними ознаками цивільно-правового договору як джерела С.В. Панченко називає: 1) обов'язковість застосування для конкретних учасників договірних правовідносин; 2) спрямовані на правове регулювання майнових відносин; 3) свобода визначення змісту, крім випадків визначених законом [18, с. 248].

Сімейно-правовими вважають договори, що укладаються фізичними особами і спрямовані на встановлення, зміну або припинення сімейних прав та обов'язків [15, с. 54].

О.В. Некрасова сімейно-правовим договором вважає домовленість, яка має ознаки цивільного правочину, між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами як суб'єктами сімейних і водночас цивільних правовідносин, про виникнення, зміну та припинення майнових, а в окремих випадках особистих немайнових прав та обов'язків, що обумовлені їх сімейно-правовими зв'язками [16, с. 108].

В.А. Ватрас зазначає, що договору як джерелу сімейного права притаманні спрямованість сторін, якими можуть бути як подружжя, члени сім'ї, так і державні органи, які мають повноваження в питаннях влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (органи опіки та піклування) до реалізації своїх сімейних прав та обов'язків; встановлення порядку реалізації визначених у законодавстві сімейних прав та обов'язків або закріплення таких суб'єктивних прав та обов'язків, які не закріплені в законодавчому мінімумі вимог до сторін; недопустимість погіршення майнового становища сторін договору у частині прав та гарантій, передбачених сімейним законодавством [4, с. 117].

В науці сімейного права пропонують низку класифікацій сімейно правових договорів за різними критеріями: залежно від сфери договірної регулювання, залежно від цільової спрямованості договорів в сімейному праві, залежно від мети виникнення договору та інші [8, с. 107–109; 10, с. 138; 21, с. 67–69].

Ознаки договору в сімейному праві: 1) вільне волевиявлення учасників; 2) визначеність прав та обов'язків сторін, а також поведінки, яка може виражатися в дії або бездіяльності; 3) спрямованість на встановлення, зміну або припинення сімейних правовідносин; 4) спрямованість на досягнення конкретної мети, яка не повинна суперечити нормам позитивного права; 5) об'єктивізація в певній

формі, яка встановлена законодавчо для певних видів договорів, або обирається сторонами [10, с. 141].

Цивільно-правові як і сімейно-правові договори мають обов'язковий характер тільки для тих, хто їх прийняв (не випадково говорять: договір – закон для двох). Вони мають значення для регулювання конкретних відносин, що виникають між учасниками, в тому числі при вирішенні спорів [18, с. 246].

Перш ніж визначити договір як джерело правового регулювання з'ясуємо наукові підходи до поняття «правове регулювання» (від лат. *regulare* – спрямовувати, впорядковувати), під яким розуміють: 1) один із основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави [31, с. 40]; 2) впорядкування суспільних відносин за допомогою юридичних засобів (норма права, нормативно-правових актів, актів застосування права, актів реалізації прав та обов'язків тощо) [5, с. 516]; 3) форма регулювання суспільних відносин, яка забезпечує відповідність поведінки їхніх учасників вимогам і дозволам, що містяться у нормах права [34, с. 218]; 4) здійснюване громадянським суспільством і державою за допомогою систем правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх закріплення, охорона і розвиток [23, с. 282]; 5) певний процес, обумовлений об'єктивними та суб'єктивними чинниками, такими як: рівень зрілості та стійкості суспільних відносин, рівень соціальної структури суспільства, стан економічного розвитку суспільства, загальний рівень правової культури населення та інші [24, с. 297]; 6) форма владного юридичного впливу на суспільні відносини, що здійснюється державою за допомогою всіх правових засобів з метою їх упорядкування, закріплення і забезпечення [13, с. 370].

Предметом правового регулювання є такі суспільні відносини, впорядкування яких є можливим і водночас доречним саме за допомогою юридичних засобів [5, с. 516]. При цьому не всі суспільні відносини підлягають правовому регулюванню. Коло таких суспільних відносин може змінюватися залежно від потреб суспільства [5, с. 517].

Дискусійним є питання щодо можливості визнання договору в якості джерела правового регулювання цивільних та сімейних відносин. Для характеристики договору як джерела правового регулювання цивільних та сімейних відносин має значення класифікація правового регулювання залежно від специфіки юридичних засобів, що використовуються при правовому регулюванні. Воно поділяється на нормативне та індивідуальне. Нормативним є впорядкування поведінки людей за допомогою нормативно-правових актів, розрахованих на їх багаторазове використання

за наявності передбачених ними обставин [3, с. 5]. Нормативне правове регулювання здійснюється на підставі створених уповноваженими суб'єктами нормативно-правових актів та інших формальних джерел. Для нього характерні специфічні ознаки: 1) поширюється на невизначену кількість тотожних випадків; 2) адресується колу осіб, що персонально не визначається; 3) здійснюється, як правило, протягом тривалого часу [5, с. 518]. Індивідуальне (ненормативне) правове регулювання здійснюється за допомогою видання уповноваженими суб'єктами індивідуальних правових актів. Воно спрямовується на впорядкування конкретної поведінки (на одну конкретну життєву ситуацію, одне правовідношення), поширюється лише на персонально визначене коло осіб [5, с. 518]. Існують індивідуальні акти, що виконуються або тривалий час (наприклад, договір управління майном), або одноразово (наприклад, договір купівлі-продажу) [3, с. 5].

Взаємозв'язок нормативного та індивідуального регулювання проявляється в тому, що індивідуальне правове регулювання засноване на нормативному і по суті є застосуванням загальних правових норм у конкретній правовій ситуації, тобто виробленні індивідуальних норм на основі загальних норм [3, с.5].

Правове регулювання цивільно-правового та сімейно-правового договору спрямоване на відповідні правові відносини. Тлумачний словник української мови поняття «відносини» визначає як стосунки, зв'язки, взаємини між ким-небудь [7, с. 134]. У свою чергу поняття «правовідносини» (англ. legalrelation) розкривають як: 1) відносини у суспільстві, що врегульовані нормами права [25, с. 246]; 2) наслідок дії права як соціального і державного інституту [24, с. 432]; 3) урегульовані нормами права і забезпечені державою вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними суб'єктами [23, с. 523]; 4) набуття суспільними зв'язками правового характеру, вони юридично регламентовані та захищені публічним владним примусом, а їх учасники набувають юридичного статусу суб'єктів правових відносин [5, с. 517]; 5) це специфічні вольові суспільні відносини, що виникають на основі відповідних норм права, учасники яких пов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками [11, с. 190]; 6) суспільні відносини, які регулюються правом. Правові відносини виникають при настанні передбачених нормою права фактів юридичних (договір, адміністративний акт, порушення, тощо) [31, с. 44]; 7) врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями взаємних суб'єктивних прав та обов'язків [34, с. 219].

Два види правових відносин є близькими між собою – це цивільні та сімейні. Розглянемо визна-

чення запропоновані в теорії цивільного та сімейного права.

Сімейні правовідносини – це сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, між іншими особами, які взяли дитину на виховання, між іншими членами сім'ї та родичами [6, с. 390-391]. Ці відносини мають особистісний характер [6, с. 391].

Цивільні відносини – це такі особисті немайнові та майнові суспільні відносини, які складаються у громадянському суспільстві на основі вільного волевиявлення юридично не підпорядкованих одне одному, відокремлених один від одного в майновому плані суб'єктів [19, с. 29]; це правові відносини, врегульовані нормами права [27, с. 72].

Висновки. В результаті проведеного дослідження ми дійшли таких висновків. Договір як джерело правового регулювання цивільних та сімейних відносин – це зовнішня форма вираження правил поведінки, встановлених учасниками відносин для регулювання цивільних та сімейних відносин, що виникають, змінюються та припиняються з ув'язку з укладенням такого договору.

Ознаки договору як джерела правового регулювання цивільних та сімейних відносин:

- регулювання базується на основних принципах визначених в цивільному та сімейному законодавстві;
- суб'єктом виступає будь-яка особа наділена необхідним обсягом правоздатності та дієздатності;
- узгоджені і прийняті умови договору є обов'язковими [2, с. 91];
- сторони можуть врегулювати в договорі відносини, які не врегульовані актами законодавства;
- договір є обов'язковим до застосування для конкретних учасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бервено С.М. Проблеми договірної права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
2. Бірюкова А.Г. Особливості договору як джерела цивільного права України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. № 33. 2018. С. 90–92.
3. Блащук Т.В. Джерела правового регулювання договірних відносин: теоретико-правовий аспект. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2013. № 1(7). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13btvtpa.pdf>.
4. Ватрас В.А. До питання про договір як джерело сімейного права України та інших держав. Університетські наукові записки. 2019. Том 18, № 3 (71). С. 108–119.

5. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. Акад. прав.наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
6. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В.І. Борисова (голова) та ін.; Нац. Акад. прав.наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2021. 480 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
8. Договір як універсальна правова конструкція / за ред. А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. Харків: Право, 2012. 432с.
9. Дрішлюк А.І. Щодо актуальності дослідження системи джерел цивільного права України (огляд літератури та постановка проблеми). Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 65. С. 361–367. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_65_49.
10. Дутко А.О. Договір як регулятор сімейних відносин: особливості конструкції. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. № 3. С. 135–142.
11. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / за ред. В.В. Копейчикова. Стер. вид. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 320 с.
12. Качур В.О. До розуміння та визначення поняття «джерела права». Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013 № 6-1 том 1. С. 36–39.
13. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.
14. Кривов'яз О.М. Правочин як джерело цивільного права. Часопис цивілістики. Випуск 18. С. 69–72. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chas_2015_18_17.
15. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є.О. Харитонова. Харків, ТОВ «Одісей», 2006. 552 с.
16. Некрасова О.В. Розвиток договору як регулятора сімейних відносин. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 24 (63). № 2. 2011. С. 104–109.
17. Оборотов Ю.М., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Державний іспит. Харків: Одісей, 2010. 256 с.
18. Панченко С.В. Джерела цивільного договірної права. Миколаїв-Хмельницький: Видавництво Ірини Гудим, 2021. 264 с.
19. Погрібний С.О. Поняття цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2006. № 33. С. 25–37. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_33_6.
20. Позова Д. Д. Система джерел правового регулювання інформаційно-технологічних відносин. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 24. С. 93–96.
21. Розгон О.В. Договори у сімейному праві України. Київ: Ін Юре, 2018. 301с.
22. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст. 135.
23. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
24. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
25. Теорія держави і права: Підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський; За ред. С.Л. Лисенкова. К.: Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
26. Федорченко Н.В. Договірні зобов'язання з надання послуг: проблеми теорії і практики: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2015. 328 с.
27. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. Вид. 2, перероб. і доп. Київ: Істина, 2007. 816 с.
28. Харитонов Є.О., Харитонова О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: підручник. Вид.3, перероб. і доп. К.: Істина, 2013. 808 с.
29. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 261.
30. Цивільний кодекс України: наук.-практ. ком. / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: Істина, 2004. 928 с.
31. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. Енцикл.», 1998. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.
32. Юридична енциклопедія: В 6 т., Т. 2: Д-Й / Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1999. 744 с.
33. Юридичний словник / за ред. Б.М. Бабія, В.М.Корецького, В.В.Цветкова. К.: Гол. ред. української радянської енциклопедії АН УРСР, 1974. 846 с.
34. Юридичні терміни. Тлумачний словник. В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. 2-ге вид., стереотипне. К.: Либідь, 2004. 320 с.